

Бисенбаев П., Сағындықов Н.

Түркілік сарын сыры

Жалпы, «Қорқыт ата» кітабының танымал кейіпкерлері қатарынан табылатын Төбегөз бен Бисат әрекеттерін еске салатын көне мотивтер әлем әдебиетінде жиі ұшырасады. Мақала авторы гректің ежелгі аңыздарындағы Полифем оқиғасының мән-маңызын тарата отырып, мифологиялық сарынның әрідегі тарихына, шығу төркініне назар аударады. «Мың бір түннен» бастау алатын күллі түркі жұртына мәлім шығыстық сюжеттерден, «Шахнама», «Оғызнама», «Көрұғлы» сияқты эпикалық туындылардан, қазақ фольклорындағы аңыздың проза үлгілерінен Төбегөз әңгімесіне ұқсас көріністер табады. Ізденуші Шығыс пен Батысқа ортақ мотивтерді өзара салыстырып қана қоймайды, аңызға арқау болған оқиғаның даму, таралу жолдарын да көрсетіп береді. Және де Геродот, Ш.Уәлиханов, У.Далгат, Х.Корұғлы сынды ғалымдардың еңбектерін орнымен пайдаланады. Мақалада көтерілген мәселелер дәстүр жалғастығы мен сабақтастық жайына орайлас келеді.

Түйін сөздер: фольклор, сюжет, мотив, аңыз, жанр, нұсқа, дәстүр, эпос, дастан, проза.

Bissenbayev P., Sagyndikov N.

Mystery of Turkish motives

In general, in the world literature, very often there are such well-known characters of the «Book of my grandfather Korkut» as tepegoz and Bisat and motifs associated with them. Thus, the author of the article examining the importance of story value associated with Polyphemus from Greek mythology, turns its attention to the nature and history of the spread of this mythological motif. Starting with the «1000 Nights», the famous Turkic people stories from epics such as «Shahnameh», «Oguzname», «Koroglu», Kazakh folklore and mythological prose samples are ubiquitous motifs similar to the story of tepegoz. The researcher compares not only the general theme of the East and the West, but by the analysis of this plot shows the character of its development and dissemination. Also used valuable materials scientists such as Herodotus, Ch Valikhanov, Dolgat W., H. Koroglu. Raised in an article addressed to the problem of cultural continuity and development of artistic traditions.

Key words: folklore, story, motive, legend, genre, pattern, tradition, epic, epos, prose.

Бисенбаев П., Сагиндиков Н.

Тайна тюркских мотивов

В целом в мировой литературе, очень часто встречаются такие известные персонажи «Книги о моем деде Коркуте», как Тепегез и Бисат, и мотивы, связанные с ними. Так, автор статьи, исследуя важность значения сюжета, связанного с Полифемом из древнегреческих мифов, обращает свое особое внимание на характер распространения и историю развития этого мифологического мотива. Начиная с «1000 и одной ночи», известных тюркскому народу сюжетов, с эпических произведений, таких как «Шахнаме», «Огузнаме», «Короглы», образцов казахского фольклора и мифологической прозы, повсеместно встречаются мотивы, сходные с рассказом о Тепегезе. Исследователь не только сравнивает общие мотивы Востока и Запада, но посредством анализа этого сюжета показывает характер его развития и распространения. Также используются ценные материалы таких ученых, как Геродот, Ч. Валиханов, У. Долгат, Х. Короглы. Поднятые в статье проблемы обращены к культурной преемственности и развитию художественных традиций.

Ключевые слова: фольклор, сюжет, мотив, легенда, жанр, образец, традиция, эпос, дастан, проза.

ТҮРКІЛІК САРЫН СЫРЫ

Шығыстық сюжеттерге негізделген қисса-дастандарда «Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөзге қатысты сарынды еске салатын оқиғалар жиі көрініс табады. Мәселен «Сейфүлмәлікте» басты кейіпкердің досы Сағадат тау аралап жүріп, құлаған құдықтай көзі үңірейген, жалғыз өзі қой бағып жүрген бір пәлеге кездеседі. Ол қолға түскен адамына бір ыдыспен сүт беріп, соқыр қылады екен де, үңгірге қамап, семіртіп жейді екен. Сағадат сүтті ішпей шұқырға құя береді де, дәу бір мес шарап ішіп, қорылдап ұйқыға кеткенде жанып тұрған оттан екі шаланы алып барып, қорқаудың көзіне баса қояды. Сол жерде құбыжық адамның көзі ағып түсе қалады. «Мың бір түннен» енген басқа сюжетте адам жегіш мақұлық семіздеу кеме капитанын көтеріп әкеліп тасқа алып ұрады. Жарылған қарбыздай басының мылжа-мылжасы шығады. Істікті кеңірдегінен сұғып, құйрығынан бір-ақ шығарады. Қақтап жейді. Күніне бір адамнан жеп тауысып бара жатқан соң шығарма кейіпкері отқа қызған темір істікті көзіне апарып бойлата сұғып жібереді. Бұл мотивтің еуропалық ғалымдар айтқандай Гомердің «Одиссеясынан» емес, түркі жұртының көне аңыздарынан алынғаны анық.

Геродот өзінің «Тарих» кітабында былай деп жазады: «Сонымен, агриппейлерге дейінгі ел бізге белгілі, олардан жоғары тұрған халықтар жөнінде ешкім де анық ешнәрсе айта алмайды, өйткені олар адам аяғы баспас биік таулармен бөлініп жатыр. Сол агриппейлердің айтуынша, тауларда ешкі тұяқты адамдар тұратын көрінеді, ал олардың ар жағында алты ай бойы ұйқыға кететін ел тұрады екен. Мен бұған мүлде сенбеймін. Керісінше, шығыстан агриппейлерге дейінгі жерге исседондар қоныстанғаны анық, ал солтүстікке қарайғы жер туралы ештеңе белгісіз болып тұрғанда, олар бірдеңе дей қоюы мүмкін бе... Осылайша, бұл халықтың бар екені анық, ал олардың жоғарғы жағында, исседондардың айтуы бойынша, жалғыз көзді адамдар мен алтын күзететін грифондар тұрады. Мұны скифтер де мақұлдайды, ал скифтерден біз аримаспылар деп скифше неге атағанын біліп алдық: «арима» деген сөз скифтерше – біреу дегенді, ал «спу» – көз дегенді білдіреді екен». [1, 308]

Геродот агриппейлердің көршісі деп анықтаған исседондарды орыс ғалымдары Исети өзенін жайлаған тайпалардан шықты дейді. Тарихшылар Геродот сөзінде шындықтың бір

ұшқыны жатқанын жасырмайды. Олардың бірі аримаспылардың өмір сүрген мекені Солтүстік Қазақстан десе, аримаспыларды Алтаймен байланыстыратын да тарихшылар бар. Геродоттың пікірінше, Полифем туралы көне грек аңызын жалғыз көзді аримаспылар жайлы мифпен қызықты етіп байланыстыруды б.з.д. VIII-VII ғасырларда Алдыңғы Азияға шапқыншылық жасаған скифтер әкелген болуы мүмкін.

Жалғыз көзді дәу жайлы сюжет Кавказды мекендеген тау халықтарының эпикалық мұраларында жиі кездеседі. Мысалы, У. Далгат көрсеткен нұсқада Урызмаг аңға шыққанда тау етегінен бір отар қой бағып жүрген алып денелі жалғыз көзді адамды көреді. Сосын ол осы алыптың тұтқынына түседі. Алып ұйықтаған кезде, Урызмаг оның жалғыз көзін күйдіріп, сүйікті серкесін сойып алып, терісін жамылады да, отар қойды айдап әкетіп, шаруаларға бөліп береді. Дегенмен бұл нұсқаның қазақ ішіндегі жалғыз көзді алып туралы ертегімен жақын байланысы бар екенін анық. Жалғыз көзді дәу туралы әдебиетші қауымға мәлім нұсқаларды тау халықтарындағы сюжетпен, екінші жағынан, оғыздардың «Қорқыт ата» эпосындағы аңызбен байланысына назар аударған жөн. Алғашқы ертегіні белгілі ғалым Ш. Уәлиханов жазып алған.

«...Қойлыбай қатерлі сапарға аттанады. Бірақ Қойлыбайдың қасында Надыр – Шолақ жоқ еді. Надыр – Шолақ «Қойлыбай тілімді алмады» деп өкпелеп, бармай қалған-ды. Қойлыбай қатын толғатқан үйге жақындағанда ұрандап, жындарын шақырып айқайлап, қылышын оңды-солды сермеп, бар қаһарын төге, ат-патымен үйге кіріп кетіп, шаңыраққа тесіле қарайды да, қылышын сермеп қалады. Қылыш шақыр-шұқыр етіп барып Қойлыбай да атынан ұшып түседі, бақсының аузы мен құлағынан қарақошқыл қан шапшиды. Толғатып жатқан қатын да есінен танып құлайды. Қойлыбай есін жиып, шаңыраққа қарағанда албастылардың қара сауыт құрсанып, қара атқа мінген патшасын көреді. Албастылар патшасының үлкен маңдайындағы тостағандай жалғыз көзі жымындап: «Біз сені сыйлап, көп еркінсітіп жібердік, ең болмаса бір рет бізге ерік бер!» дейді. Албастылардың патшасының қолында жеңістің тұғырындай үлкен қызыл ту желбірейді. Шаңыраққа қарай Қойлыбай қылышын сілтегенде, шақыр-шұқыр еткен албастылар патшасының мұздай құрсанған сауыттары еді. Сөйтіп, албастылар патшасы Қойлыбайды жеңіп, бір сәт масайрайды...

Аңыз Надыр-Шолақтың жалғыз көзді алып албастыны жеңуімен аяқталады [2, 118-119].

Бұл Қойлыбай бақсы туралы аңыздағы албастының бейнесі ғана Полифемді еске түсіреді, ал оқиға желісі шамандық наным-сенімдермен байланысып жатқандықтан, мүлдем басқа сипатқа ие. Дегенмен жалғыз көзді дәудің мұнда албастылардың патшасы ретінде суреттелетінін айта кету керек, бұл мифологиялық кейіпкер түркітілдес халықтардың аңыздарында «алмасты» деген атаумен кездеседі. Оғыз ұрпақтарында бұл жын жаңа туған сәбилерді ұрлап, қанын соратын әйел бейнесінде көрініс тапқан.

Көріп отырғанымыздай, оғыздардағы жалғыз көзді дәу туралы аңыз эпикалық дәстүр шеңберінде қалыптасқан: албастының туу жағдайы, оның өсуі, оғыздармен күресі. Шығарма кейіпкердің дүниеге келуі мен балалық шағы туралы аңыздардан басталады, есейе келе ол кейіпкер барлық батырлық эпостардағыдай жалғыз көзді дәумен алысады. Бұл сюжеттің негізін оғыздар Орталық Азиядан әкелді десе де болады, бұған жалғыз көзді дәу туралы оғыз аңыздарының көне үлгілері дәлел болмақ. «Улухан-ата битигчи» кітабындағы Төбегөз туралы сюжеттің «Қорқыт ата» кітабындағы аңызбен байланысы айдан анық: Төбегөз туралы екі аңызда да бір ғана кейіпкер – Аруздың ұлы Басат жеңіске жетеді. «Улухан-ата битигчи» кітабындағы пері, Төбегөздің анасы, «Ұлы теңізде» өмір сүрген. «Қорқыт ата кітабында» Төбегөздің әкесі «ұзын бұлақтың» басында отырған періні кездестіреді. Төбегөздің әкесінің он үш қой терісінен тігілсе де, басын жабуға жетпейтін бас киімінің сипатталуы екі ескерткіште де ұшырасады. Басатты Төбегөзбен ұрысқа шақыру үшін оятатын жауынгер қызға келсек, «Қорқыт ата» кітабында ол алтыншы аңыздағы Селджан-хатун бейнесінде көрініс береді. «Улухан-ата битигчи» кітабында кейін «Қорқыт ата кітабына» енгізілген басқа да көптеген детальдардың болғаны анық.

Төбегөз туралы сюжеттің барлық нұсқалардағы детальдары оның оғыз жұртынан шыққанын дәлелдей түседі. «Қорқыт ата кітабындағы» Төбегөз туралы әңгіменің басында Аруз жожа деп аталатын оғыз бектерінің бірі көшіп жүргенде емшектегі баласын жоғалтып алады, оны кейін ұрғашы арыстан тауып алып, емізеді. Бұл эпизод түркілердің алғашқы бабасы Ашинаны қасқырлардың өсіргені туралы генеалогиялық мифке жақындайды [3, 22]. Төбегөзбен сөйлесіп тұрған Басат былай деп айтады: «Әкем атын сұрасаң – берік (кәрі) ағаш. Анамның атын сұрасаң – арыстан-патша». Бұл оғыздардың түркі генеалогиялық мифінде орныққан тотемдік ағаш туралы аңызын еске түсіреді.

Төбегөз туралы аңызды оғыз эпикалық дәстүрімен ондағы кейіпкерлердің есімдері де байланыстырады. Шығармада көптеген оғыз батырлары таныстырылады, соның ішінде, оғыз эпикалық жырының басты кейіпкері Салор Қазан да бар. Әрине, бұл аңызда оның тұлғалық бітімі айтарлықтай көрінбейді, басқа да оғыздармен бірге ол Төбегөзден қорлық көреді. Басты кейіпкер ретінде мұнда Қиян-Селжүктің ағасы Басат екі рет көзге түседі. Қиянның аты «Қорқыт ата кітабында» жиі ұшырасады, ол Селжүктер әулетінің негізін қалаушы атақты Селжүк бейнесінде көрініс береді. Басқа да танымал оғыз бектерінен аңызда Алып Рүстем, Бюкдез Эмен, ал ең бастысы, оғыздардың ханы Байындырдың есімдері ұшырасады.

Аңыздағы Төбегөздің дүниеге келуі туралы сарынның маңызы ерекше. Оның әкесі – қарапайым қарт бақташы, анасы – пері қызы. Пері қызының бейнесі оғыз ұрпақтарының халық әдебиетінде жиі ұшырасады, ол фантастикалық сюжеті бар барлық дастандар мен ертегілерде зұлымдық бейнесіндегі әйелді елестетеді. Атақты «Көрұғлы» жырының кейіпкері перілер елінен әйел әкеледі; Қазақтың «Сефүлмәлік» дастанында да осы жайт қайталанады. «Оғыз қаған періні көріп, ғашық болады, онымен махаббат қызығына бөленеді». «Қорқыт ата» кітабында бақташының пері қызымен кездесуі де осы мағыналас.

Сонымен, Төбегөз туралы сюжет оғыздардың көне ескерткіштерімен тығыз байланысты және ол сарын оғыздар Орта Азияда тұрған кезде туған. Бұл аңыз – тарихи оқиғалары мен ертегілік-миф-

тік элементтері қатар жүретін жалғыз эпикалық шығарма. Басаттың жер бетін құбыжықтардан тазартуға бағышталған әрекет-амалдары суреттелетін көріністер осы сюжеттің өте ертеде пайда болғанына дәлел деп есептейміз.

Түркі халықтарындағы жалғыз көзді дәудің образы қоғамдық құрылыстың даму барысына қарай әртүрлі өзгерістерге түсті. Адамжегіш құбыжық жайындағы аңыз алғашқы қауымдық құрылыста да, яғни түркі халықтарының аңшылық кезеңнен мал шаруашылығына көшкен кезінде-ақ тууы мүмкін еді. Бұған мына дерек дәлел бола алады: қазақ нұсқасындағы бас кейіпкер – аңшы; ол өзінің жауы, жалғыз көзді бақташы дәуді жеңгенімен, оның малына қызықпайды. Төбегөз бейнесі оғыздар мал шаруашылығына әбден көшкен кезде түпкілікті орнықты. Оғыздардың жаңа отанындағы тарихи жағдайлар, көршілерімен араласуы көптеген көне элементтерді ығыстыра отырып, Төбегөзге жаңа сипат дарытты, ол енді ересен күшке ие бітім сүйгіш бақташы-дәу емес, бүкіл оғыз еліне қауіп төндіруші қарақшы.

Сөйтіп, оғыздардың жалғыз көзді дәуі Төбегөзді, олардың Византиямен VII-VIII ғасырларда тығыз қарым-қатынаста болғанына қарамастан, «Одиссейдегі» Полифемнің ықпалымен пайда болды деу шындыққа жанаспайды. Біз бұл жерде әртүрлі халықтардағы эпос дамуының типологиялық ұқсастықтары жайлы сөз етіп отырмыз. Дегенмен де Геродоттың жалғыз көзді дәудің бейнесі көне Грекияға Шығыстан келді деген пікірін де ескермеске болмайды. Әрине, бұл болжам ғана. Түпкілікті шешім айтуға мәліметтер жеткіліксіз болып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Геродот. История. – Т. 1. – Москва, 1985. – 235 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Сочинения. – Т. 1. – Алма-Ата, 1961. – 472 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1967. – 324 с.

References

- 1 Gerodot. Istoriya. – T. 1. – Moskva, 1985. – 235 s.
- 2 Valihanov CH.CH. Sochineniya. – T. 1. – Alma-Ata, 1961. – 472 s.
- 3 Gumilev L.N. Drevnie tyurki. – Moskva, 1967. – 324 s.